

Profesor Jan Żak- wybitny uczyony, mistrz, człowiek

Prof. dr hab. Jan Żak urodził się 22 marca 1923 r. w Betkowie koło Kościana w Wielkopolsce, w rodzinie inteligenckiej. Małą maturę uzyskał w czerwcu 1939 r. w gimnazjum im. Marii Magdaleny w Poznaniu. W czasie II wojny światowej, w dniu 8 grudnia 1939 r. w raz z rodziną został przesiedlony przez Niemców do Generalnej Guberni, do Starego Zamościa. Pracował tam początkowo jako robotnik w cukrowni Klemensów (w latach 1940-1941), a potem (1941-1942) jako asystent rolniczy w Majdanie Stuleńskim oraz w Stulnie, gm. Uhrusk (koło Chełma Lubelskiego). Wówczas krótko uczestniczył w działaniach prowadzonych przez Bataliony Chłopskie. Jednak już wkrótce, 20 stycznia 1943 r. został wcielony do przymusowej organizacji pracy Baudienst w Chełmie Lubelskim, skąd uciekł i ukrywał się początkowo koło Krasnegostawu, a potem koło Grójca (u rodziny). W czasie łapanki (22 czerwca 1943 r.) został zatrzymany i Sonderdienst wysłało Go do Niemiec (a właściwie do Austrii) na „roboty przymusowe”. Pracował w Strasshof-Wagram (2 tygodnie), a następnie w Innsbrucku do końca 1944 r., głównie jako konduktor kolejki linowej Hungerburg-Hafellekar. Dzięki pomocy austriackiego ruchu oporu dostał się do pn. Włoch w rejon Merano, gdzie wstąpił do antyfaszystowskiej grupy partyzanckiej, a następnie na początku 1945 r. przekroczył Apeniny i zaciągnął się do I Brygady III Dywizji Strzelców Karpackich, biorąc udział we wszystkich jej późniejszych działaniach wojennych. Po zakończeniu wojny odkomenderowano go do szkoły podchorążych piechoty w Materze koło Bari. Następnie uczęszczał na kursy licealne w Matino koło Taranto, jednak już w sierpniu 1946 r. wyjechał wraz z całą szkołą podchorążych do Anglii, do Yorkshire. Tam czekał do stycznia 1947 r. na powrót do Polski; wrócił do Poznania. Wkrótce zdał maturę (22 czerwca 1948 r.), udzielał się także w Związku Młodzieży Demokratycznej (Poznań). Zły stan zdrowia sprawił, że studia na kierunku prehistoria rozpoczął dopiero pod koniec roku akademickiego 1948/49, ale z ogromną determinacją nadrabiał stracony czas. Studiował także etnografię (u prof. E. Frankowskiego i prof. J. Gajka), antropologię fizyczną (u prof. J. Czekanowskiego), historię średniowiecza (u prof. K. Tymienieckiego) oraz filologię słowiańską (u prof. W. Kuraszkiewicza). Częściowo też studiował archeologię klasyczną (u prof. M. Ruxer), ale nie weszła ona w zakres Jego magisterium, które uzyskał z filozofii w zakresie prehistorii, etnografii i antropologii w czerwcu 1952 r. Praca miała tytuł: „Kształtowanie się ośrodka feudalnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu” (oceniona została jako bardzo dobra przez prof. E. Frankowskiego i prof. W. Hensla), a opublikowano ją w 1959 r. Pracę jako asystent J. Żak rozpoczął w czasie studiów w

Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego, i prowadził prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim w Poznaniu. To on pierwszy nakreślił przypuszczalny wizerunek piastowskiego zespołu pałacowo-sakralnego.

Doktorat w zakresie nauk humanistycznych J. Żak uzyskał w dniu 18 stycznia 1960 r. na podstawie pracy pt. „Kontakty społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII wieku” napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Witolda Hensla. Recenzentami byli prof. Józef Kostrzewski i prof. Kazimierz Tymieniecki. Kariera naukowa Profesora zaczynała się rozwijać błyskawicznie wraz z przejściem w dniu 1 października 1961 roku z IHKM PAN do pracy w ówczesnej Katedrze Archeologii Polski i Powszechnej UAM w charakterze adiunkta.

Prof. J. Żak habilitował się cztery lata po uzyskaniu doktoratu w dniu 15 maja 1964 r. na podstawie trzutomowej pracy pt. „Importy skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku” (1963-67). Ogromny sukces, ale i wysiłek przyplacił zdrowiem (zachorował kolejny raz na płuca).

Kolejny etap drogi zawodowej Profesora to uzyskanie 30 stycznia 1965 r. stanowiska docenta w Katedrze Archeologii. Z kolei stanowisko profesora nadzwyczajnego uzyskał w dniu 28 grudnia 1968 r. na podstawie pracy o „Importach” skandynawskich oraz maszynopisu pracy pt. „Wczesnofeudalna Skandynawia” (1969). Wkrótce potem, 1 września 1969 roku, Profesor Żak został powołany na stanowisko kierownika ówczesnej Katedry Archeologii i pełnił tę funkcję do końca swego życia, czyli do 4 stycznia 1990 r. jako dyrektor Instytutu Prahistorii, który powołał w grudniu 1982 r. Tytuł profesora zwyczajnego uzyskał w 1976 r. Przez wiele lat był jedynym profesorem tytularnym archeologii w Poznaniu.

Profesor J. Żak pozostawił poważny dorobek naukowy o rozległym charakterze, czego wyrazem jest około 200 opublikowanych prac. Składają się na niego ujęcia syntetyzujące, monografie, studia, artykuły, sprawozdania z badań wykopaliskowych. Charakteryzuje je wszechstronność, ogromna erudycyjna, rzetelność analityczna, a także nowoczesna myśl naukowa. Profesor był autorem lub współautorem 6 książek w 8 tomach oraz monografii źródłowych. Kilkanaście jego studiów i artykułów znajduje się w czasopiśmie zagranicznych, mianowicie czeskich, niemieckich, francuskich, szwedzkich. Wyniki swej pracy przedstawiał w postaci referatów na kongresach międzynarodowych (w Warszawie, Berlinie, Bratysławie, Pradze, Nicei), również na zjazdach (w Getyndze), a także na wykładach w Szwecji (Lund, Sztokholm), w Danii (Kopenhaga), w RFN (Kilonia, Monachium, Getynga, Moguncja,

Kolonia). Wyróżniał go fakt, iż większość publikacji zawierała głęboko przemyślane i oryginalne pomysły na to, jak uprawiać archeologię w nowoczesny sposób oraz na szczegółowe kwestie archeologiczne. Niektóre z nich można wręcz uznać jako credo myśli i teorii Jana Żaka, mocno wyprzedzające jego epokę.

Badania naukowe Profesora koncentrowały się na problematyce wczesnego średniowiecza, zwłaszcza kontaktów społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi, a także nad uzbrojeniem i etnogenezą Słowian oraz na problematyce teoretycznej i metodologicznej prahistorii (archeologii). Realizacji tej problematyki służyły zarówno rozległe studia (również w Skandynawii), jak i nowoczesne prace wykopaliskowe, początkowo nad wczesnośredniowiecznym Poznaniem (w 1950 roku), następnie w latach 60. XX w. nad Bninem (gm. Kórnik), wreszcie badania na Pomorzu Środkowym w ramach ogólnopolskiego programu studiów nad etnogenezą Słowian oraz rekonstrukcją pradziejów tego regionu. Był to temat wiodący w ówczesnym czasie w archeologii środkowoeuropejskiej.

Najważniejsze jego prace z zakresu wczesnego średniowiecza to m.in. „Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza” (1959b), następnie (wraz z L. Maćkowiak-Kotkowską) monografia pt. „Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim w VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza” (1988).

Poważny udział w twórczości Profesora Jana Żaka zajmowała problematyka niemcoznawcza i słowianoznawcza, której poświęcił takie prace jak: „Słowianie i Germanie w prahistorii polskiej i niemieckiej” (1974), a w ich uzupełnieniu artykuły i studia dotyczące problemów metodologicznych dziejów Niemiec (1978), „Początki ujęć syntetyzujących pradzieje społeczeństw zamieszkujących międzyrzecze Odry i Renu” (1981), a także etnogenezy i topogenezy Słowian w świetle prahistorii (1980).

Problematyka skandynawska odgrywała podstawową rolę w pracach Profesora, czego wyrazem są monografie: „Studia nad kontaktami społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII wieku” (1962), „Importy skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (1963-67), a także „Wczesnofeudalna Skandynawia” (1969). Prace te są głęboko erudycyjne i w znacznej mierze pionierskie na gruncie polskim.

Ponadto ważne były studia Profesora nad procesami osadnictwa, zarówno w Wielkopolsce jak i na Pomorzu. Efekt stanowiły publikacje, które redagował oraz był współautorem 4-tomowej serii pt. „Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim”. Profesor redagował również „Studia i materiały do osadnictwa Pomorza Środkowego na przełomie er” (1980). Podjął także próbę oryginalnego ujęcia syntetyzującego dzieje społeczeństw nad Odrą i Wisłą w pracy pt. „Ziemie polskie w starożytności we wczesnym średniowieczu”, stanowiącej istotny element „Dziejów Polski” (pod red. J. Topolskiego). Ostatnia z tych prac była Jego drogą do syntezy prahistorii. Nawiązał w niej do bogatego dorobku poznańskiego ośrodka prahistorycznego i historycznego oraz do osiągnięć metodologicznej szkoły poznańskiej, prezentując własną refleksję metodologiczną.

Ważnym nurtem rozważań Profesora Jana Żaka była teoria i metodologia archeologii i prahistorii, którą propagował i której podstawy tworzył jako jeden z nielicznych prahistoryków polskich. zwrócił się ku poznańskiej szkole metodologicznej, jako jedynej wówczas alternatywy dla pozytywizmu, którą oryginalnie adaptował na potrzeby archeologii.

Profesor w 1984 r. powołał do życia. własne czasopismo Instytutu o nazwie „Folia Prachistorica Posnaniensia” (t. I-1985), którego był pierwszym redaktorem; był też członkiem komitetów redakcyjnych „Slavia Antiqua”, „Fontes Archaeologici Posnanienses” i „Pomorania Antiqua”.

Profesor Jan Żak reprezentował Polskę jako członek Międzynarodowej Unii Nauk Pra- i Protohistorycznych przy UNESCO, należał również do Rady Stałej tejże Unii. Był członkiem wielu stowarzyszeń naukowych, członkiem korespondentem Niemieckiego Instytutu Archeologicznego (RFN), członkiem Komitetu Nauk Etnologicznych PAN, członkiem Komitetu Słowianoznawstwa PAN, przewodniczącym Komisji Archeologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół, przewodniczącym Rady Naukowej Archeologicznej Ministerstwa Kultury i Sztuki, przewodniczącym rad naukowych wielu muzeów archeologicznych. Pełnił wiele innych funkcji naukowych i społecznych.

Profesor Jan Żak otrzymał liczne i ważne nagrody, m.in.: Nagrodę Państwową I stopnia (zespołową) w 1978 r. za współautorstwo „Dziejów Polski” oraz dwie nagrody II i III stopnia Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, Nagrodę Sekretarza PAN, Nagrodę Naukową m. Poznania i woj. poznańskiego (w 1973 r.). Natomiast wśród prestiżowych odznaczeń otrzymał Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (w 1974 r.), Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski (w 1987 r.), Medal Komisji Edukacji Narodowej (w 1977 r.) i liczne odznaczenia regionalne.

Jako charyzmatyczny Nauczyciel i Mistrz zgromadził wokół siebie licznych uczniów, którym wskazywał drogę, ale jej nie narzucał.. W dyskusji zapalał się, żarliwie ją prowadził, był erudyta. Myślał szybko, błyskawicznie syntetyzował, ale równie prędko przechodził do przykładów praktycznych.. Stworzył nie tylko tzw. szkołę bnińską, ale i poznańską szkołę archeologiczną, nacechowaną refleksją metodologiczną. Jego seminaria magisterskie, doktorskie były wręcz oblegane, a wypromowani już doktorzy nadal się na nich pojawiali.

Prowadził bardzo ciekawe wykłady, starannie i logicznie przygotowane, oświetlane dziesiątkami slajdów. Przekazywał unikatową wiedzę z zakresu wczesnego średniowiecza, powstałą na kanwie kontaktów z zachodnio- europejską archeologią. Był też człowiekiem idei, zawsze dobro innych przedkładał nad swoje, a Instytut Prahistorii był dla niego drugim domem.

Profesor Jan Źak zmarł przedwcześnie i możemy jedynie go wspominać, ale także odkrywać na nowo jego dzieła, myśli, osadzone mocno w czasach, w których żył, ale także te, które wyprzedzały jego epokę.

Opracowała Prof. dr hab. Danuta Minta-Tworzowska